

בימים ההם בזמן הזה – על החיבור ועל הידוע

חיים א' כהן*

רצף המילים 'בימים ההם בזמן הזה' ידוע בליטורגיה היהודית, בנוסח הברכות והתפילות, בזיקה לשני המועדים חנוכה ופורים. הוא מצוי בנוסח 'על הנסים' הנאמר בתפילה ובברכת המזון בשני מועדים אלו: 'על הנסים ועל הפורקן וכו' שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה' וכו', וכן בנוסח הברכה השנייה שברצף הברכות שבהדלקת נר חנוכה ושלפני קריאת המגילה בפורים: 'ברוך אתה [...] שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה'. עוד הוא נאמר, אף מושר בפיות רבים, בקטע 'הנרות הללו' הנאמר מייד לאחר הדלקת נר חנוכה. דומה שאין איש מתלבט בימינו באשר לנוסח זה (שכאמור גם לחן יש לו, וטופסו יציב אפוא גם בשל כך), ואף לא באשר לפירושו. הנותן דעתו לפירוש המילות מבין שלשון הודאה יש כאן: על הנסים שעשה ה' לאבותינו אז, בימים ההם, בזמן הזה שאנו עומדים בו בשנה, אם חנוכה – סוף כסלו, אם פורים – אמצע אדר.

אלא שלצד הנוסח הידוע הזה מתקיים גם נוסח בשני שינויים קלים שאינם תלויים זה בזה. השינוי האחד טופל וי"ו החיבור לסיפא של ביטוי הזמן הכפול, וגורס: 'בימים ההם ובזמן הזה', והשני מנקד (וממילא קורא) את הסיפא בבי"ת חרוקה: 'בזמן הזה'. מאמר זה מבקש לעיין בשתי הקריאות האלטרנטיביות האלה ובמקורן.

א. ובזמן הזה

ב'מגן אברהם' על שולחן ערוך (אורח חיים, תחילת סימן תרע"ו) אנו מוצאים שלוש הערות קצרות בדבר נוסח הברכות על נר חנוכה, והשנייה שבהן: 'בזמן

* מחקר זה נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.

הזה ולא ובזמן¹. בא אפוא ר' אברהם אבלי גומבינר (פולין, 1637-1683), הוא בעל 'מגן אברהם', לדחות את הנוסח 'ובזמן הזה', ולהעמיד תחתיו את הנוסח הנכון בעיניו. לפי דרכנו למדנו שהנוסח 'ובזמן הזה' הילך באשכנז בסמוך לזמנו של בעל 'מגן אברהם' אם במעט אם בהרבה.

ואכן מתברר שעוד קרוב לזמנו של בעל 'מגן אברהם' עדיין נאמרים בפסיקה דברים אחרים בעניין זה. הגרסה 'ובזמן הזה' הייתה ידועה יפה לר' מרדכי יפה (1530-1612), בעל 'לבושי מרדכי', והוא יוצא לתמוך בה ולהגן עליה מפני המבקשים לשנותה. וכך הם דבריו (אורח חיים, סימן תרפ"ב):²

אין אומרים בעל הניסים כשם שעשיתה ניסים לאבותינו וכו' כן תעשה לנו בעת הזאת, לפי שברכת ההודאה היא על שעבר, ולשון כן תעשה לנו כו' הוא תפלה להבא, ואין מערבין להבא בשלעבר, אלא אומרים על הנסים ועל הפרקן וכו' שעשית לאבותינו בימים ההם ובזמן הזה כו', ופירושו כולו הוא לשעבר, שאנו מודים לך על הניסים שעשית לאבותינו בימים ההם, וגם אנו מודים על הנסים שעשית לנו בזמן הזה, שבכל יום ויום הוא עושה עמנו נסים נגלים ונסתרים בזמן הזה כמו בזמן אבותינו, ואח"כ מפרש ואומר קצת מהנסים מה שעשה לאבותינו בימים ההם, ומעין המאורע הוא מה שעשה בימי מתתיהו כו' וכן בפורים בימי מרדכי כו'. ויש מדקדקים לומר בזמן הזה בלא וי"ו, ויהיה הודאתנו על הנסים שעשה לאבותינו בזמן ושנה וחדש כזה שאנו עומדים בו עתה, ולא תהיה ההודאה רק [=אלא] על נס של חנוכה או של פורים בלבד, אבל נ"ל [=נראה לי] שטוב יותר לומר בוי"ו כדי לכלול כל הנסים ולפרט אותו הנס שהוא עכשיו מעין המאורע.

בעל הלבוש מצדד אפוא בנוסח הידוע לו בימיו, הגורס 'ובזמן הזה', ובא אחריו בעל 'מגן אברהם' ומכריע שלא כמותו אלא כדעת אחרים: 'בזמן הזה ולא ובזמן'.

אחרים אלו מי הם? עדות מוקדמת לעדותו של בעל הלבוש על שתי נוסחאות אלו שהתרוצצו באשכנז יש בידינו מן המאה השש-עשרה, מתשובה

1 בהערה השלישית שם עוסק חלקו השני של מאמר זה. ההערה הראשונה שם עניינה המילית 'של' שבצירוף המילים 'של חנוכה', והיא אינה עניין למאמרנו זה.

2 סימני פיסוק והדגשה, כאן ובכל המובאות להלן, הוספו על ידי.

שכתב ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), מגדולי מפרשי התלמוד האשכנזיים, אף הוא בן פולין (1510 [בערך]-1573). בקובץ שאלות ותשובות שלו ייחד את סימן ס"ד כולו לתשובה על שאלה שנשאל בדבר לשונות ונוסחאות תפילה מדוקדקים, וכך ענה:³

מה ששאלת עמיתי מעניין התפילה אם יש לי קבלה מזקנים תוכן עניינה, דע, לא זכיתי לקבל מאמ"ז [=מאדוני מורי זקני] החסיד מהר"ר יצחק ז"ל⁴ אפי' [לן] ככלב המלקק מן הים, כי בימי חורפי יגעתי בתלמוד ובפלפול ולא בדקדוקי תפילה וחבל על דאבדין ולא משתכחין, גם ספריו נשרפו בעו"ה [=עוונותינו הרבים] בשריפה הגדולה אשר היית'ה] בפוזנא ונשרפו ספרים הקדושים, גם הסידור שלו נשרף ואיני זוכר כי אם מעט מזער ואף אם מצער ותחי נפשי בהן ואלו הן...

וכאן מגיע עיקר התשובה: מנייה של דיוקים בנוסח התפילה המקובל אצלו, ובהם אחד הנוגע לענייננו:

גם בברכת שעשה ניסים זוכרני שאמר שעשה ניסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, וכך פירושו: עשה ניסים בימים שעברו ממש בזמן הזה ולא כ"א [=כיש אומרים] בימים ההם ובזמן הזה.

וכאן מקום לעמוד על גילו של אותו 'יש אומרים' שהמהרש"ל מעיד עליו, כלומר, על גילה של הגרסה 'ובזמן הזה' ועל מקורה.

גרסה זו עתיקה היא מאוד. באשכנז היא מוכרת יפה כבר במאה השתיים-עשרה, ומעידה עליה בין השאר הנוסחה שבמחזור ויטרי, שכך נמצא בו בכל מקום שמופיע ביטוי זה, והם חמישה במספר, פעם אחת בתפילת העמידה של חול, פעמיים בסדר חנוכה ופעמיים בסדר פורים.⁵ מאותה תקופה, תקופתם של ראשוני בעלי התוספות, אנו מוצאים את הגרסה הזאת גם בפירושי סידור התפילה לרוקח, הוא ר' אלעזר מוורמייזא, אף הוא בן המאה השתיים-עשרה, המעמיד את הנוסח שבסוף 'על הנסים': 'כשם שעשית להם נס וגבורות בימים

3 ספר שאלות ותשובות מהרש"ל, ירושלים תשכ"ט, עמ' קפה.

4 הוא ר' יצחק קלויבר, אבי אמו של מהרש"ל, שאצלו נתגדל ונתחנך מהרש"ל בימי בחרותו.

5 מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, א, נירנברג תרפ"ג, עמ' 68, 198, 199, 207, 214; מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, א, עמ' קטז; ב, עמ' שלה, שלו, שנב, שנג.

ההם ובזמן הזה כן עשה עמנו ה' אלקינו פלא'.⁶ את הנוסח בוי"ו מצטט גם ר' יוסף קארו בחיבורו הגדול 'בית יוסף' על הטור (אורח חיים, קפז, ד"ה 'ומה שכתב') מתוך הכלבו, הוא ספר המנהגות האשכנזי שזמנו ומקומו הם כנראה פרובאנס של סוף המאה השלוש-עשרה,⁷ וכן נמצא נוסח זה גם בשיבולי הלקט, ספר הפסיקה המשפיע של ר' צדקיה בן אברהם הרופא (רומא, המאה השלוש-עשרה) המוסר את נוסחן של שלוש הברכות בהדלקת נר חנוכה, ובהן: [...] שעשה נסים לאבותינו בימים ההם ובזמן הזה'.⁸

אך בכך לא סגי. נוסח 'ובזמן הזה' לא באשכנז נולד ולא במאה השתיים-עשרה. כך הוא כבר בסדר רב עמרם גאון⁹ וכן בסידור רב סעדיה גאון,¹⁰ בשניהם בנוסח 'על הנסים', וכך הוא גם במשנה תורה לרמב"ם, הן בדפוסים ישנים ואף בדפוס המצוי שלפנינו, בהלכות מגילה וחנוכה פרק א, הלכה ג:

ומברך קודם קריאתה [קריאת המגילה בפורים] בלילה שלש ברכות ואלו הן: בא"י אמ"ה אשר קב"ו על מקרא מגילה, בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו בימים ההם ובזמן הזה,¹¹ בא"י אמ"ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

6 פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשלר וי"א הרשלר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' תשיט.

7 אבל בדפוסים הכלבו שלפנינו (סימן כה): בימים ההם בזמן הזה, ראו מהדורת י"י וידבסקי, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' פו.

8 סימן קפה (מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ז [ד"צ: ירושלים תשמ"ו], עב ע"א).

9 סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' צז (אך ראו בח"ג שם שהובא הנוסח 'בזמן' משני כתבי-יד; על ערכם הפחות של אותם שני כתבי יד במסירת הנוסח המקורי של סדר רב עמרם גאון אלו ראו: שם, עמ' 11-12).

10 סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' רנה, רנו. אכן בשני קטעי גניזה של סידור רס"ג הנוסח הוא 'בזמן הזה', ראו: שם, עמ' רנו, וכך הוא גם בשאילתות דרב אחאי גאון (וישלח, כו [מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תש"ך, עמ' קסו]), וראו: S. C. Reif, *Problems with Prayers*, Berlin-New York, 2006, pp. 295, 304, וראו עוד להלן. בברכת שעשה נסים הנוסח בסידור רס"ג הוא 'שעשה נסין לאבותינו בזמן הזה' ובלא המילים 'בימים ההם' כלל, ראו סידור רס"ג, שם, עמ' רנב. רייף ציין לנוסח זה באשר ל'על הנסים'.

11 הנוסח 'ובזמן הזה' נמצא בדפוס של משנה תורה שמן המאה הט"ו (לפני שנת ר"מ; דפוס שלמה בן יהודה ואליהו בן משה). כך בהלכות מגילה וחנוכה פ"א ה"ג. בפ"ג ה"ד (הלכות חנוכה) הנוסח בקיצור: ושעשה נסים לאבותינו כולי.

סוף דבר: נוסח 'ובזמן הזה' קדום ומקורי הוא; הוא מצוי במקורות מוקדמים מאוד כגון סידורי רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון, ואנו מוצאים אותו מתגלגל בפיותיהם של ישראל באשכנז עוד במאה השש-עשרה. מי גרם לו שייעלם ויימחק? מי שיצאו להכריע כנגדו, וראשון להם המהרש"ל, שכוח פסיקתו גדול היה ורישומו הנגלה והנסתר ניכר בנוסח התפילה כפי שהוא מתגלגל ומיתקן באשכנז החל מן המאה השש-עשרה וביותר במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה.¹² חיזוק מרובה להכרעת המהרש"ל בא בדבריו הקצרים והמוחלטים של בעל 'מגן אברהם' שהכריע כמותו: 'בזמן הזה ולא ובזמן', ומכאן ואילך נעשתה הכרעתו דבר שאין לפקפק בו עוד.

עדות מפורשת להשפעת המהרש"ל בעניין זה אנו מוצאים בדברים שכותב ר' חיים בנבנסת, מגדולי חכמי טורקיה של המאה השבע-עשרה, בספרו ההלכתי הגדול 'כנסת הגדולה', סימן תרע"ו:

נסח ברכת על הנסים ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שעשה נסים לאבותינו בימים ההם ובזמן הזה, ופירושה בזמנם שהיה בזמן הזה, ורש"ל בתשובה סימן ס"ד כתב אמ"ז החסיד הר"י [=הר"י יצחק] ז"ל היה נוהג לומר בימים ההם בזמן הזה ולא כ"א [=כיש אומרים] ובזמן הזה, ע"כ [=עד כאן]. והרמב"ם ז"ל בפרק א' מהלכות תפלה והרד"א [=ר' דוד אבודרהם] בנוסח על הנסים שבתפלה הביא הגירסא כמו שכתב הרש"ל ז"ל בשם הר"י, וכן ראיתי להרבה שלוחי צבור וכן נהגתי אני אחר שראיתי דברי רש"ל ז"ל.

אשר לנוסח בעל הנסים, הנה ב'סדר תפלות כל השנה' של הרמב"ם שבסוף ספר אהבה לא נמסר בדפוסים שלפנינו נוסח 'על הנסים' בשלמותו אלא רק במילים הפותחות אותו ובציון 'וכו', ואולם בכ"י אוקספורד של משנה תורה (ספרי מדע ואהבה) – כ"י Huntington 80 שבספריית בודליאנה שבאוקספורד – נמצא הנוסח בשלמותו והוא בזמן הזה, בלי וי"ו, וראו: ד' גולדשמידט, מחקרי תפלה ופיוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 201, שו' 28; 202, שו' 8 (על חשיבותו של כתב-יד זה ראו: שם, עמ' 188). רייף (לעיל הערה 10), עמ' 304-305, אכן ציין לנוסח שבלא וי"ו שבסדר התפלות של הרמב"ם וכפי שהתפרסם ע"י גולדשמידט (ראו גם שם עמ' 299, הערה 28). ואולם בספר ההלכה גופו, בהלכות חנוכה, נוסח הרמב"ם בלשון הברכה הוא כאמור 'ובזמן הזה'.

12 על מעשי המהרש"ל בנוסח התפילה ראו S. C. Reif, 'Some Observations on Solomon Luria's Prayer Book', J. Sacks (ed.), *Tradition and Transition*, London 1986, pp. 245-257; רייף (לעיל הערה 10), עמ' 255-269.

הנה בעל 'כנסת הגדולה' מעיד על עצמו שמנהגו שלו היה לומר 'ובזמן הזה' וכנוסח שהוא מציין ברישא של דבריו, אלא שלאחר שראה את דברי מהרש"ל שינה והחל לומר 'בזמן הזה'.

וניכר מעשה התיקון הזה גם בסידורי אשכנז של הזמן ההוא. כך, למשל, במחזור אוגסבורג משנת רצ"ו (1536) אנו מוצאים עדיין 'בימים ההם ובזמן הזה', והוא מן הימים שבהם טרם נאמרו ונודעו דברי מהרש"ל, ובימים שגרסה זו הייתה עדיין מהלכת לצד גרסת 'בזמן הזה', וכפי שנוכחנו לדעת מדברי הלבוש שהבאנו קודם.¹³ אך החל מסוף אותה מאה, המאה השש-עשרה, כבר רואים אנו את הנוסח שבלא וי"ו הולך ומשתלט על רוב סידורי התפילה. כך הוא בסידור ר' הירץ (טיהינגן ש"ך; בסדר חנוכה ופורים), בסידור קראקא שנ"ז (מד ע"ב), בסידור פרנקפורט דמיין תנ"א (כט ע"ב), בסידור רבי שבתי סופר¹⁴ בן המאה השבע-עשרה, והלאה ממנו במאה השמונה-עשרה בסידור המשפיע מאוד של ר' עזריאל ור' אליה מווילנא,¹⁵ בסידור 'בית תפלה' לר' זלמן הענא,¹⁶ בסידורו של ר' יעקב עמדין, 'עמודי שמים',¹⁷ ו'שערי שמים',¹⁸ ובסידור 'ויעתר יצחק' ליצחק סטנוב,¹⁹ וכך במאה התשע-עשרה – בסידור 'תפלה זכה' ליהודה ליב בן זאב,²⁰ בסידור 'שפה ברורה' של

13 ומעניינת הגרסה בסידור פראג רע"ט: נוסח על הנסים לחנוכה ולפורים מופיע בו במלואו (אחרי מוסף לראש חודש) בזה אחר זה, עמוד אחר עמוד. בעל הנסים 'לחנוכה': 'בימים ההם בזמן הזה' אך בעל הנסים 'לפורים': 'בימים ההם ובזמן הזה'.

14 סדר [...] מה"ר שבתי סופר, מהדורת י" סץ (ואחרים), א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב; לענייננו: ב, עמ' 159; ג, עמ' 546.

15 סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי, פרנקפורט דמיין תס"ד, כד ע"א; מהדורה שנייה (בשם 'דרך שיח השדה'): ברלין תע"ג, כח ע"א; מהדורה שלישית: ווילמרשדארף תע"ח (ועתה במהדורת תצלום עם תוספות ונספחים מידי י" סץ, טורנטו תשס"ז), לב ע"ב.

16 [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יסניץ תפ"ה, כא ע"א.

17 פלטיין בית אל העומד על שבעה עמודי שמים [לר' יעקב עמדין], אלטונה תק"ה, קלח ע"א.
18 ארמון עיר האלהים [...] שערי שמים [לר' יעקב עמדין], אלטונה תק"ז, קמח ע"ב, קמט ע"א.

19 סידור ויעתר יצחק, ברלין תקמ"ה, לד ע"ב.

20 תפלה זכה, כוללת התפלות מכל השנה [...] על ידי יהודה ליב בן זאב ז"ל, וינה 1816, לח ע"א.

היידנהיים²¹ ובסידורו של יצחק זליגמן בער 'סדר עבודת ישראל',²² אלא שכאן צריך לציין שעוד בזמן צאת הסידור הזה לאור, כלומר, באמצע המאה התשע-עשרה, רואה בער להעיר בסידורו: 'בְּזִמְן הזה, כצ"ל, ומה שבקצת סדורים ובזמן הזה טעות הוא'. הנה עדיין מהלכת במאה התשע-עשרה גרסת 'ובזמן הזה' 'בקצת סדורים', ובער רואה להעיר עליה במפורש ולהודיע שהיא טעות. נפנה עתה לעיין בפירושן של שתי גרסאות אלו:

תחילה יש לומר שרגליים לדבר שנוסחת 'בימים ההם בזמן הזה', בוי"ו ובלעדיה, אפשר שנולדה משתי נוסחאות מקבילות שהילכו זו לצד זו – 'בימים ההם' (ואף 'בימים האילו') לצד 'בזמן הזה', לצדו ולא יחד עמו, כלומר: או 'בימים ההם' או 'בזמן הזה'.²³ ייתכן אפוא שכל עיקרה של הוי"ו נעוץ בחיבורן המאוחר יותר של שתי נוסחאות אלו לאמירתן יחד. ואולם דיוננו כאן פונה אל מה שכבר נתגבש והפך להיות הנוסח המוכר מדורות בכל תפוצות ישראל.

הבאים לדחות את הנוסח 'ובזמן הזה' באו מצד פשוטו של העניין, כפי שנראה להם ואף לנו: שעשה נסים לאבותינו בימים ההם – אז, בימי מרדכי ואסתר או בימי מתתיהו חשמונאי ובניו – בזמן הזה של השנה שאנו נתונים בו. הבנה פשוטה זו אינה דורשת וי"ו החיבור, אדרבה, וי"ו החיבור במקום זה משנה לכאורה את משמעו של המשפט, שהרי האומר 'בימים ההם ובזמן הזה' מעמיד לכאורה שני זמנים שבהם נעשו ונעשים נסים – הן בעבר והן בהווה, הן לאבותינו בימים ההם והן לנו בזמן הזה (וכאן מקום להעיר, שבסידור רב סעדיה גאון [עמ' רנה, רנז] הנוסח ב'על הנסים' הוא אומנם 'על הנסין... שעשיתה עמנו ועם אבותינו בימים ההם ובזמן הזה').

ואכן אנו מוצאים שמכוח פירוש זה העשוי להינתן למשפט בוי"ו החיבור נדחתה גרסה זו. וכך כותב מהרש"ל במפורש בתשובה ס"ד הנזכרת לעיל:²⁴ גם בברכת שעשה ניסים זוכרני שאמר שעשה ניסים לאבותינו בימים ההם

21 סידור שפה ברורה [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, מהדורה שביעיא, רדלהיים תק"פ, עמ' 22.

22 סדר עבודת ישראל [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דוב, רדלהיים תרכ"ב, עמ' 100.

23 וראו בירורו של רייף (לעיל הערה 10), עמ' 304-305.

24 ראו לעיל הערה 3.

בזמן הזה וכך פירושו: עשה ניסים בימים שעברו ממש, בזמן הזה, ולא כיש אומרים בימים ההם ובזמן הזה. לעומת זאת, המחזיקים בנוסחה 'ובזמן הזה' הם שצריכים לכאורה להביא ראיה לדבריהם, ובדרך זו הלך הלבוש בדברים שהבאנו לעיל, שפירש את הדברים כך: מודים אנחנו על הנסים שעשית לאבותינו בימים ההם, ואגב זה אנו מודים לך על הנסים שעשית גם לנו, בזמן הזה, כשם שעשית לאבותינו.

הקושי שבפירוש זה גלוי לעין, שהרי עניין 'לנו' לא נזכר כלל בנוסח הברכות והתפילות הללו כפי שהוא מונח לפנינו וכפי שגם הלבוש הכירו,²⁵ שהרי ב'מעין המאורע' אנו עוסקים, כלומר בתפילה ובברכה שכל עיקרן הוא מצד היום והמאורע ההיסטורי שאירע בו ושאו רואים להזכירו. ואכן חש בזה ר' יום-טוב ליפמן הדר, בחיבורו 'מלבושי יום טוב' שכתב על הלבוש. כמו הלבוש, אף הוא מקיים את הוי"ו, אך תוך השארת המשמע הפשוט והברור, וכדבריו: 'ואני אומר שאפילו בוי"ו משמע על אותן נסים שעשה לאבותינו, ובזמן הזה של החדש הזה וכו'.'²⁶

פירוש פשוט המכוון לפשוטה של לשון. על פי פירוש זה יש להבין את וי"ו החיבור לא כמוסיפה, לא כאומרת א' וגם ב', אלא כמחברת ב' לא' בלא העמדתם ברמה שווה אלא מתוך העמדת ב' כפירוט או כהגבלה וכפירוש של א'. את הרעיון של 'בימים ההם בזמן הזה של השנה' יכול אתה לומר גם בהעמדת וי"ו החיבור בין שני תיאורי הזמן שהאחד אינו בא להוסיף על חברו אלא לפרשו ולהגבילו.²⁷

25 שלא כנוסח שבסידור רס"ג הנזכר לעיל.

26 דברי מלבושי יו"ט אלו הובאו גם באליה רבה על הלבוש על אתר (סימן תרפ"ב) וכן באליה זוטא בגיליון הלבוש שם, אות ד. את דברי אליה זוטא ראו גם ב'עץ יוסף' שבסידור אוצר התפילות (סדור אוצר התפילות [...]) [מאת] אריה ליב גורדון, א, וילנה תרע"ה [ד"צ ירושלים תש"ך] קפא ע"ב).

27 ראוי פירוש מכוון זה שיצא מתחת ידיו של ר' יום-טוב ליפמן הדר, המופר ביותר מפירושו 'תוספות יום טוב', הפירוש הגדול והמקיף על המשנה, שבו הוא מתגלה לא רק כבעל עיון ופולפול אלא גם כבעל חוש לשוני מדויקדק הניכר במאות הערותיו הלשוניות על המשנה וגרסאותיה. אכן המחקר טרם האיר כדבעי את תרומתו של בעל תו"ט בתחום זה, וראו לפי שעה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים תשכ"ד, עמ' 1282-1284.

כללו של דבר: הגרסה 'בימים ההם ובזמן הזה' גרסה מקורית היא, והיא מכוונת לומר את שאומרת הגרסה 'בימים ההם בזמן הזה'. מי שלא הבינו זאת כך אלא הבינו את וי"ו החיבור כמעמידה שני דברים, גם בימים ההם וגם בזמן הזה, הלכו בשתי דרכים – האחת, מחיקת הוי"ו והעמדת המשפט על מכונו בבירור: בימים ההם בזמן הזה של השנה – כך עשה המהרש"ל ובדרכו הלך בעל 'מגן אברהם' – והשנייה, דרכו של הלבוש, בקיום הוי"ו אך ביישובה באופן המוציא את המשפט מידי פשוטו: גם לאבותינו בימים ההם וגם לנו בזמן הזה. אחד הוא בעל 'מלבושי יום טוב' שקיים את הגרסה המקורית בוי"ו תוך יישובה בפירושה הפשוט והנכון.

למעשה, למן המאה השבע-עשרה גברה ידם של מתקני הנוסח המשמיטים את הוי"ו, והדבר ניכר, כפי שהראה כאן, בסידורי הזמן. גברה ידם, כצפוי, של בעלי הלכה ופוסקים משפיעים מאוד, ובראשם 'מגן אברהם', שמאז נתפרסם נעשה נושא כליו החשוב והמשפיע ביותר של השולחן ערוך. ארבע מילים שכתב – 'בזמן הזה ולא ובזמן' – הכריעו את הכף לצד נוסח זה, ועשו את הנוסח האחר, 'ובזמן הזה', לנוסח מוטעה.²⁸

ב. בְּזִמַּן הַזֶּה

צירוף המילים 'בזמן הזה' נושא עמו גם עניין של דקדוק. 'בְּזִמַּן הַזֶּה', בפתח בבי"ת, הוא הנוסח המקובל והנדפס במרבית הסידורים, והוא הנוסח שאין בו כל שאלה מצד הדקדוק הפשוט, התובע כידוע התאם ביידוע בצירוף של שם וכינוי רמז. מבחינה זו שווה לצירוף שבנידוננו גם הצירוף 'לזמן הזה', שבכרכת 'שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה', ועל כן יהיה עיוננו כאן נתון לשניהם יחד.

והנה גם בעניין זה יצאה הוראה מבתי מדרשותיהם של פוסקי אשכנז, והמרכזי שבהם הוא שוב בעל 'מגן אברהם', ובאותו מקום שציינו לו בתחילה, בשולחן ערוך, ראש סימן תרע"ו. את הוראתו בדבר 'בימים ההם

28 את פסיקתו זו של בעל 'מגן אברהם' הביא כלשונה גם ר' ישראל מאיר הכהן בחיבורו 'משנה ברורה' (תרעו ס"ק א). על כוח פסיקתו של בעל 'משנה ברורה' בדורנו אין צורך להכביר מילים, וראו עוד בעניין זה בסעיף הבא.

בזמן הזה' הוא ממשיך בהוראה נוספת, הנוגעת לברכת שהחיינו, אף היא בת ארבע מילים בסך הכול: 'לזמן הזה למ"ד בחיר"ק'. כלומר, אל תקרי 'לזמן הזה' אלא 'לזמן הזה'.²⁹ מקור הוראתו של 'מגן אברהם' בעניין זה הוא ספר ההלכה והמנהגים 'מטה משה', מחשובי החיבורים בתחומו, שנתחבר בידי ר' משה מפשמישל, תלמידו של המהרש"ל. וזה לשונו בסימן תתקפ:³⁰

ומצאתי כתוב שיש לומר לזמן הזה הלמד בפתח משום ה"א שאחריו, וחברו בתרומה [כלומר, בפרשת תרומה]: 'משוקדים בקנה האחד' (שמות כה, לג) – הבי"ת בפתח, ובפרשת ויקהל (שם לו, יט) בקנה אחד – הבי"ת בשו"א שאין ה"א אחריו [כלומר, אחד ולא האחד], ואני הכותב אומר אין יתרון לבעל הלשון הזה המדקדק בלשונו כך, שהרי מצינו כמה פעמים הפוך מדקדוקו...

וכאן הוא מרבה להביא דוגמאות לכאורה לחוסר ההתאם בזה במקרא, שכולן ראיות של שווא המערבבות מין בשאינו מינו בלא כל הבחנה בין צירופי סמיכות לצירופי שם ותואר או צירופי שם וכינוי רומז, ושמהן עולה חוסר הבנתו בעניין כולו.³¹ ועד שאנו תמהים על נמיכות קומה זו בהבנת דקדוק הלשון, ראוי מצד שני לתת את הדעת למסקנתו בסוף דבריו עם נימוקה: 'לכן אין לנו לדקדק בדקדוק הלשון הזה, ויותר נכון לומר בחירק, מאחר דאמר "הזה"; דפתח מורה על זמן המיוחד ומהו הזה דאמר אחריו. מעניינת ביותר ההבחנה שניתנה כאן לשם התמיכה בקריאה 'לזמן הזה': אין צורך בפתח בלמ"ד הבא לשם יידוע (בלשונו: 'מורה על זמן המיוחד'), שכן הייחוד –

29 כאן בא בסוגריים הציון למקור הדברים: רש"ל מט"מ. נראה שהציון לר' שלמה לוריא הוא באשר לבימים ההם בזמן הזה', והציון למטה משה הוא לעניין ההוראה לקרוא 'לזמן הזה' בחיריק.

30 ספר מטה משה [מאת] רבינו משה מפרעמיסלא, מהדורת מרדכי חנוך קנאבלאוויטש², ירושלים תשל"ח, עמ' רצו.

31 ואלה ראיותיו: 'למשכן עצי שטים' (שמות כו, טו) – הלמ"ד בפתח ואין ה"א אחריה (אלו דברי בורות ממש. לשון הפסוק: 'ועשית את הקרשים למשכן, עצי שטים עמדים'), 'למקצעות המשכן' (שמות כו, כג) – הלמ"ד בשו"א, 'מבית לכפורת ארון' וגומר (שמות כו, לג) – הלמ"ד בפת"ח (הובא כאן בשיבוש; לשון הפסוק: 'והבאת שמה מבית לפרכת את ארון העדות'), 'לפתח האהל' (שמות כו, לו) – בשב"א; 'ויין לנסך' (צ"ל: ויין לנסך, במדבר טו, ה), בפת"ח, 'לשבעת הככשים' (במדבר כח, כא) בשב"א, ואפילו בחד קרא [=בפסוק אחד]: 'בתתו מזרעו למולך לבלתי המית אותו' (ויקרא כ, ד).

היידוע – עולה מתיבת הזה שהיא גופה מיידעת ומייחדת, והעודפות מיותרת. מובן שטענה זו, הראויה להישמע מצד העיון הבלשני התיאורטי, נסתרת מדרכה של לשון המקרא הנוהגת כידוע בדרך של עודפות היידוע: 'הדבר הזה' וכדומה, אלא שלכך לא שט בעל 'מטה משה' את לבו. ואכן על דברים אלו יצא להשיג ר' שבתי סופר, בן דורו ומקומו של בעל 'מטה משה' ובעל הסידור הגדול והמדוקדק שההדיר, ניקד וליווה במאות הערות של לשון.³² בהקדמתו לסידורו עסק בין השאר באותיות בכ"ל שמובלעת בהן ה' הידיעה, ואגב כן העמיד הערה ארוכה מאוד בעניין שאנו דנים בו:³³

וכן ראוי לומר בברכת שהחיינו לזמן הזה הלמ"ד בפת"ח והזי"ן בדגש ושב"א נע [לְזַמֵּן] וכן בעל הנסים בזמן הזה הבי"ת בפת"ח והזי"ן בשב"א נע [בְּזַמֵּן], ושמעתי הרבה מהמתדקקים שאומרים בזמן לזמן – הבי"ת והלמ"ד בחיר"ק, וסומכים על מה שמצאו בספר מטה משה בהלכות חנוכה סי' תתקפ"א³⁴ [...]³⁵, וכדי להרים מכשול מתוך מבקשי האמת שבת"י אני³⁶ לקנא קנאת תורתנו הקדושה [...] והנה הרב המחבר ז"ל [כלומר, בעל מטה משה] [...] ידוע לי בבירור שלא למד חכמת הדקדוק כי כשנהג רבנות סוף ימיו כאן בק"ק פרעמישל"א בקש ממני כמה פעמים להגיד לו ספר המכלול³⁷ ואמר לי שלא למד כלום מחכמה זו מעולם [...] ובאמת כל ראיותיו הן חלושות ומורות חסרונו בדקדוק הלשון, וצר לי מאוד שלא ידעתי דקדוקו זה בספרו בעוד בחיים חיתו...

- 32 ראו לעיל הערה 14. על רש"ס וסידורו ראו: S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer Book*, Cambridge 1979; ח"א כהן, 'דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן', לשוננו, סב (תשנ"ט), עמ' 259, והספרות שצוינה שם.
- 33 הקדמה כללית, פרק ד, הגה"ה (=הערה) ח (מהדורת סף [לעיל הערה 14], א, עמ' 36; א' ברלינר, הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר, פרנקפורט דמיין תרס"ט [ד"צ: ירושלים תש"ל], עמ' 44, הערה 2.
- 34 לפנינו, כאמור, בסימן תתק"פ.
- 35 בדילוג כאן דברי בעל 'מטה משה' המובאים לעיל הערה 31.
- 36 שְׁבֵתִי אֲנִי, על פי קהלת ד, א. הגרשיים רומזים למשחק המילים עם שמו, שבת, שרש"ס נוהג בו הרבה בכתיבתו.
- 37 כלומר ביקש ממנו שיסביר לו דברים האמורים במכלול לרד"ק. רש"ס עצמו עיין הרבה במכלול לרד"ק ואף כתב הגהות בגיליונו, ראו סף, מבוא, עמ' טז.

בהמשך מציג רש"ס את חולשת ראיותיו של בעל 'מטה משה', ובאורך, כדרכו ברוב חיבורו, המרבה בביאור עניינים שהם פשוטים לכל מבין בלשון. לצד הערעור הוא מציג את הראיות הפשוטות התומכות בקריאת הלמ"ד בפתח, אף זאת כמובן על פי המקרא שדרכו בעניין זה ברורה: 'הדבר הזה' (בראשית ג, י), 'בְּדַבַּר הַזֶּה' (בראשית יח, כה), 'לְדַבַּר הַזֶּה' (בראשית יט, כא), ועוד ועוד. כל זאת, כאמור, בהקדמה לסידור, ובכואו להעמיד את הסידור גופו העמיד רש"ס כמובן את הלשונות הללו בפתח – 'בְּזִמְנָה הַזֶּה', 'לְזִמְנָה הַזֶּה' – והעיר על הדבר בקצרה בשני מקומות, בתפילת 'על הנסים' ובברכת שהחיינו של קריאת המגילה בפורים.
 ב'על הנסים' כתב:³⁸

בזמן, כן הוא הבי"ת בפת"ח לידיעה ואין להקשות והלא כתוב אחריו הזה שהוא מורה על ידיעת הזמן ולמה לי לנקוד הבי"ת בפתח,³⁹ כי כן נמצא בפסוק ידיעה אחרי ידיעה⁴⁰ [...] והרבה כאלה במקרא לאין מספר...

וכיוצא בזה, בלא חידוש רב, כתב גם בברכת שהחיינו של קריאת המגילה.⁴¹ כאן רק הוסיף וציין גם למה שכתב הרד"ק במכלול (מו ע"א) על העודפות ביידוע ('שתי ידיעות') שהיא דרך העברית.

המעין בסידורי אשכנז וכן בהגדות של פסח יראה שהניקוד בחיריק – 'בְּזִמְנָה הַזֶּה', 'לְזִמְנָה הַזֶּה' – נמצא בהם הרבה, ולצד הניקוד בפתח: 'בְּזִמְנָה', 'לְזִמְנָה'. כך למשל בחיריק, במחזור אוגסבורג רצ"ו (בסדר ליל יום הכיפורים), בסידור לובלין שי"ד, בסידור ר' הירץ (טיהינגן ש"ך), בסידורי לובלין של"א, קראקא שנ"ז, לובלין תל"ח ועוד ועוד, וכן בהגדות רבות: פראג רפ"ז, פראג ש"ן, לובלין ש"ע, אמשטרדם תנ"ה – כל אלו מן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה, וכן הוא גם בסידורם של רבי עזריאל ור' אליה על שלוש מהדורותיו,⁴²

38 מהדורת סץ (לעיל הערה 14), ב, עמ' 159.

39 רומז כאן לקושייתו של בעל 'מטה משה'.

40 כלומר, עודפות ביידוע.

41 מהדורת סץ (לעיל הערה 14), ג, עמ' 547.

42 ראו לעיל הערה 15, וראו למשל שם, מהדורה א', כו ע"ב. אכן במהדורה ג' בא שינוי בעניין אחר: ננקד שם 'בְּזִמְנָה' במ"ם קמוצה. שאלת ניקוד מילת זמן צריכה עיון לעצמה, ואכמ"ל (אך עיינו להלן המובא מדברי קהלת' לזלמן גיגר). עם זאת יצוין שר' יעקב עמדין אכן תלה את ניקוד אות השימוש בניקודה של המילה זמן. את ההוגים 'בְּזִמְנָה'

וזאת אף על פי שבסידור שבתי סופר הוא, כאמור, בפתח, על פי דקדוק המקרא.

ואכן סידורים שדבקו בדקדוק הלשון (ולענייננו דקדוק הלשון הוא דקדוק המקרא) העמידו כאן פתח, כמעשהו של ר' שבתי סופר וכמעשהו המאוחר יותר של ר' זלמן הענא בסידורו 'בית תפלה'⁴³ ובחיבורו 'שערי תפלה', שהוא השגות על סידורם של ר' עזריאל ור' אליהו.⁴⁴ על ניקודו בפתח מצייין הענא שכך ראה גם 'בקצת נוסחאות ישנות על קלף',⁴⁵ ועמו מסכימים גם משיגיו הגדולים והתקיפים, ר' מרדכי דיסלדארף ור' יעקב עמדין, שאף הם מעמידים 'בזמן הזה' בפתח, ומאריכים, בעיקר ר' יעקב עמדין, לדון בדבר ולבארו.⁴⁶ גם סידורים מתוקנים בני המאה התשע-עשרה מורים על 'בזמן הזה' בבירור – כך יהודה ליב בן זאב ב'תפילה זכה' שלו⁴⁷ (לח ע"ב), כך היידנהיים בסידורו ובמחזוריו,⁴⁸

בבי"ת חרוקה הוא מתרץ מצד מנהגם (שהוא 'מנהג העולם') להגות 'לזמן הזה', 'בזמן הזה' במ"ם פתוחה, 'שהוא אמנם דרך הדבקות', כלומר צורת נסמך או מעין צורת נסמך, צורה אנקליטית. לדבריו, אם אותיות השימוש ב' או ל' מנוקדות בפתח 'הלוא בהכרח לנקד מ"ם זמן בקמץ כדינה'. במילים אחרות: 'בזמן הזה', ביידוע ובמ"ם פתוחה, בוודאי לא ייתכן, שכן אם מילת זמן מיודעת הריהי בהכרח צורת נפרד, ולפיכך היא דורשת קמץ במ"ם, וכהערת רד"ק במכלול (קמה ע"ב).

43 ראו: בית תפלה (לעיל הערה 16), כא ע"א.

44 ספר שערי תפלה, יסדו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא, יסניץ תפ"ה, סימן קיג.
45 אכן כך הוא במחזור ורמייזא שמן המאה השלוש-עשרה בסדר ליל יום הכיפורים (ב, עמ' 61a) וכן במחזור נירנברג שמן המאה הארבע-עשרה (עמ' 349a; חלק ג, עמ' 1 במהדורה הדיגיטלית שבאוסף כתבי היד הסרוקים של הספרייה הלאומית); אין בזה כדי לומר שהענא ראה דווקא מחזורים אלו.

46 ראו דברי ר' מרדכי דיסלדורף, בתוך ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רו"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו תשס"א, עמ' שלח, סימן עד, ודברי ר' יעקב עמדין, שם, עמ' עג, סימן קעח (ולא כדברים שנכתבו בסידור 'אזור אליהו' [מהדורת י' וינוגרד ואחרים, ירושלים תשס"ח], עמ' קד בהערה, שמשמע מהם כאילו השיגו ר' מרדכי דיסלדורף ור' יעקב עמדין על הענא בעניין זה). ואולם בסידורו ניקד ר' יעקב עמדין 'בזמן' בחיריק, ראו עמודי שמים קלח ע"א; שערי שמים, קמט ע"ב (לעיל הערות 17, 18). עם זאת יצוין שבברכת 'שהחיינו' נקד בפתח: 'לזמן', ראו: שערי שמים כד ע"א. על ניקוד המ"ם ראו לעיל הערה 42.

47 לעיל הערה 20.

48 כגון מחזור ראש השנה (ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה [...] מאתי וולף [...]) היידנהיים, רדלהיים תק"ס), מעריב ליל ראשון, ט ע"ב; מחזור יום כיפור (ספר קרובות

וכך בער בסדר עבודת ישראל⁴⁹ (עמ' 439) שהזכיר את בעל 'מטה משה' ודחה בפשטות את דבריו.

ועם זאת צריך לציין שמנהג הקריאה בחיריק לא שקע. עדות מפורשת לה אנו מוצאים עוד במאה התשע-עשרה בדברי ר' זלמן גייגר, שהיה דיין בעיר פרנקפורט דמיין והעלה על הכתב את מנהגיה בספר מנהגיו המפורט 'דברי קהלת'⁵⁰. כבר בפתיחת ספרו, בהקדמה (עמ' 5, סעיף ז), הוא מעיד כי מנהג פרנקפורט לומר 'בְּזִמְן', 'לְזִמְן' בחיריק, אף שהוא תמה עליו:

מדוע הנהיגו זקנינו לאמר בברכת שהחינו 'לְזִמְן הזה', ל' בחיריק, והלא לפני מלת הזה ראוי להנקד בפתח הידיע? ויותר תמוה בב' 'בְּזִמְן' שבתפלת על הנסי' ושבתפלת ששעה נסי' בחנכה ופורי', שהב' בחיריק אחר 'בימי' ההם' שהב' בפתח?

ואכן בהגיעו בגוף הספר (עמ' 452) לימי חנוכה הוא דן בדבר באריכות. המעיין בדבריו שם יראה שאין הוא בא לשנות ממנהג קהילתו מכוח שורת הדקדוק, אלא להפך: אף שלכתחילה היה ראוי, לדעתו, להנהיג את הקריאה לְזִמְן, בְּזִמְן, הנה הוא מתאמץ למצוא טעם לקריאה האחרת, המוקשה, ולהעמידה על מכוונה. ה'טעם לדבר' שהוא נותן הוא מעניין וחרף מאוד, אלא שאין הוא מכוון לאמיתה של לשון. תורף דבריו: כיוון שמילת זמן גופה ניקודה בעברית אינו מבורר, אם בפתח במ"ם אם בקמץ (שהרי מן המקרא אין הכרע בזה⁵¹), הנה כדי להסתלק מן הספק העמידו כאן 'מנקדי הברכות' ככוונה תחילה את הצורה 'לְזִמְן' כצורה ארמית (!) שבה ניקוד המילה מבורר:

הוא מחזור ליום כפור [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, מהדורה שנייה: רדלהיים תקס"ז), ערבית, י' ע"ב; סידור שפה ברורה, רדלהיים תקפ"ב, עמ' 119.

49 לעיל הערה 22.

50 ז' גייגר, ספר דברי קהלת, [פרנקפורט דמיין] תרכ"ב. על תרומתו של גייגר כמנציח נוסחאות תפילה ישנות קודם שחלו בהן ידי מתקנים וכן על ראייתו הלשונית ראו ח"א כהן, 'דברי לשון ב"דברי קהלת' לזלמן גייגר, תעודה, כה (בדפוס), ולפי שעה ראו ח"א כהן, "ותערב לפניך" – לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק, לשוננו, סט (תשס"ז), עמ' 369-370; ח"א כהן, 'קביעות תקן בדקדוק – חדשים גם ישנים', הנ"ל (עורך), מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, ירושלים תשס"ט, עמ' 42-45.

51 שתי הופעותיה היחידות של 'זְמֵן' בנפרד הן בהפסק: קהלת ג, א; נחמיה ב, ו.

‘זמן’. כיון שכך, נמנעו ממתן פתח באות השימוש ל’, שכן פתח זה מורה על היידוע, והיידוע בארמית הרי אין מקומו בראש התיבה.⁵²

אף היום נחלקים בזה סידורי אשכנז. יש המנקדים בזמן/לזמן מזה, בפשטות, ויש המנקדים בזמן/לזמן הזה תוך הסתמכות בלא ערעור ובלא הרהור על ‘מגן אברהם’ ועל פוסקים מאוחרים יותר שהביאו את דבריו, ראש וראשון להם ר’ ישראל מאיר הכהן, הידוע בחיבורו ‘משנה ברורה’, שהפך בחוגים אחדים בדורנו לספר פסיקה שאין לסור ממנו ימין ושמאל.⁵³

נניח עתה לאותם מדקדקי תפילה של ארבע מאות השנים האחרונות ונפנה לעיין בדקדוקו של צירוף זה לתולדותיו, מראשית בואו אל העברית.

צירוף המילים ‘בזמן הזה’, ‘לזמן הזה’ נמצא כבר במשנה, והלאה ממנה בשאר הספרות התלמודית לענפיה, ולא עוד אלא שבכתיב ‘שהחיינו’ גופה נמצאת במשנה, ברכות ט, ג: ‘בנה בית חדש וקנה כלים חדשים אומר ברוך שהגיעני לזמן הזה’.⁵⁴

בכתבי היד הטובים של המשנה ננקד ‘לזמן הזה’; כך בכ”י קאופמן וכך בכ”י פרמה,⁵⁵ כך כאן וכך בשאר מקומות שנזדמן בהם צירוף זה, ולא דווקא בלשון ברכה, כגון ‘מי שהיו לו פירות בזמן הזה והגיעה שעת הביעור’ (משנה, מעשר שני ה, ז). כיוצא בזה גם בספרא (כ”י רומי אסמני 66 שבניקוד בבלי) בצירוף של זמן עם שם תואר: ‘לזמן המרובה (עמ’ עא),⁵⁶ וכן בכתיב מלא המפרש את התנועה: ‘לזמן המרובה (עמ’ קיד).⁵⁷ ועוד נמצא במשנה צירוף

52 הסבר כזה הנשען על בריחה מן הספק נתן גייגר גם לצורה ‘הקצץ בזעם’ שבפיוט וכל מאמינים. ‘הקצץ כצורת נסמך ובה”א הידיעה צורה קשה היא; מן הדין היה להעמיד כאן צורת נפרד אלא שזו אינה מוכרעת, אם קצץ אם קצץ, ועל כן הועמדה תחתיה צורת הנסמך המתאימה לכל אחת משתי צורות הנפרד האפשריות. וראו לעניין זה ח”א כהן, “פה מדברים עברית” – איזו עברית מדברים פה?: לטיבה של העברית הנלמדת בערפת “פה מדברים עברית”, ש’ יזרעאל (עורך), פה מדברים עברית (בדפוס).

53 והשוו הדברים הנאמרים לעיל על דחיית הנוסח הקדמון ‘ובזמן הזה’, שגם בעניינה הובאה ב’משנה ברורה’ הכרעת בעל ‘מגן אברהם’.

54 כך הגרסה בכ”י קאופמן (ראו בהערה הבאה). בדפוסים שלפנינו: ‘אומר שהחיינו’.

55 משנה כ”י קאופמן (בודפסט 50A), מהדורה פקסימילית, האג 1929 (צילום: הוצאת מקור, ירושלים תשכ”ח (להלן: כ”ק); משנה כ”י פרמה (דה רוסי 138), מהדורה פקסימילית, הוצאת מקור, ירושלים תש”ל (להלן: כ”פ).

56 ציון העימוד הוא למהדורה הפקסימילית מאת א”א פינקלשטיין, ניו-יורק תשי”ז.

57 ראו ייבין, עמ’ 946; מסיבות טכניות סומן כאן הניקוד הטברני המקביל.

אחר של שם עם כינוי רמז בתבנית זו: לְמָקוֹם הַלֹּז (משנה, טהרות ט, ג; כ"ק). כידוע, דרכה של לשון חכמים היא בויתור על עודפות הידוע בצירופי שם ותואר, ומכאן אפשר להשליך גם על צירופי שם וכינוי רומז, אם כי אין הדברים דומים, שכן צירופי שם וכינוי רומז נוהגים, כידוע, בלשון חז"ל בדרך כלל בלא תווית יידוע כלל ('איש זה' וכדומה). מכל מקום דברינו אמורים כאן באותם מקרים שעדיין מתקיימת בהם התבנית בתווית היידוע, ובזה אנו רואים כאן שלשון המשנה מסתפקת לעתים, לא דרך כלל, בתווית יידוע אחת.⁵⁸

אומנם צריך לומר שבדיקה בכתבי יד טובים, ובכלל זה כתבי יד טובים של שאר ספרות התנאים, אכן אינה מעלה תפוצה רחבה מאוד של חוסר התאם בצירופי שם וכינוי רמז,⁵⁹ ובעיקר מן הטעם האמור, שעצם תווית היידוע נעדרת בדרך כלל בצירופים אלו. מכל מקום, חוסר התאם כזה מצוי דווקא בצירוף זמן+זה, ולא דווקא עם מיליות היחס ב' או ל' אלא גם בלעדיו: כך למשל במשנה כ"פ (בלא ניקוד): קודם לזמן הזה... לאחר זמן הזה (נידה ה, ו).

שתי הקריאות שבלשון התפילה – בְּזִמְן/לְזִמְן הַזֶּה בפתח ו-בְּזִמְן/לְזִמְן הַזֶּה בחיריק – הן אפוא קריאות מסורות: האחת, זו בפתח, נוקטת לשון מקרא שיש לה המשך גם בלשון חז"ל, והשנייה, זו בחיריק, נוקטת דרך מיוחדת שיש לה עדות בלשון חכמים המסורה לנו בכתבי יד טובים, ושהיא עצמה מכירה, כאמור, את שתי הקריאות, הן בהתאם ביידוע והן בלעדיו.

העוסקים בדקדוקי התפילה במאות שקדמו לנו העמידו את שתי הקריאות שהגיעו אליהם, בחיריק ובפתח, והכריעו בהן אך ורק מצד דקדוק לשון המקרא, שהוא לדידם דקדוק הלשון. ולא שלא הכירו את לשון חז"ל ואת המצוי בה, שהרי בדברי חז"ל היה עיקר עיסוקם כל הימים, ואף נקטו בכתבתם

58 תופעה זו באשר לצירופי שם ותואר מצויה כידוע כבר בחריגים אחדים במקרא. לצירוף שם וכינוי רמז על דרך זו יש המציינים ל'מעט דבש הזה' (שמואל א יד, כט), אלא שאת חוסר ההתאם בעדות זו יש לתלות בכוחה המיידע של המילה 'מעט' (וראו למשל E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910, §126x).

59 והשוו למשל במשנה, ברכות ט, א, שבסמוך ממש למקום שבו נמצא 'לזמן הזה' נמצא גם הצירוף 'במקום הזה' וננקד בכ"ק: 'בְּמָקוֹם הַזֶּה'. יש לצרף לכאן מה שהראה בירנבאום בעניין ניקודן של אותיות בכ"ל בכ"ק, שבעמדה לפני שווא נקדו לרוב בחיריק (ראו ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח, עמ' 271-272) אך לענייננו השווה כנגד זה 'לְמָקוֹם הַלֹּז' שהובא לעיל מכ"ק.

את לשונה וסגנונה, אלא שבבואם לעסוק בדקדוק הלשון לא סמכו אלא על דקדוק לשון המקרא לבדו, ועל הדקדוקים הידועים, בעיקר ספר מכלול של רד"ק, שעיקר עיונם היה בו. ממילא מובן שהדבקים בדקדוק לשון המקרא העדיפו את הקריאה בפתח, ומי שביקש בכל זאת להעמיד את הקריאה בחיריק וניסה ליישבה אף היא על דרך דקדוק המקרא, על כורחו נקלע להסבר לקוי מאוד, דוגמת הסברו של בעל 'מטה משה'. הרעיון, שיתכן לה לעברית גם דקדוק אחר שאפשר ללכת על פיו, כלל לא עלה לא על דעתו ולא על דעת האחרים.

כללו של דבר: הקורא כיום בזמן הזה, לזמן הזה, נוהג מנהג לשוני ותיק המוכר מדקדוק לשון חז"ל, גם אם אין הוא יודע שכך הוא. בעלי סידורים המנקדים כך כיום אף הם נמצאים מכוונים לדקדוק זה מבלי דעת. לא מצד דקדוק לשון חז"ל באו לנקד כן, כי אם מצד ההוראה שהורה בעל 'מגן אברהם' ושאר פוסקים, וכך ממש תמצא בנימוקיהם, ובעל 'מגן אברהם', כבר ראינו, הלך בזה אחר בעל 'מטה משה', שהביא לדבריו ראיות שאין בהן ממש. דוגמה למצוי בעניין זה בסידור בן זמננו אפשר להביא ממהדורה חדשה של סידור כמנהג חב"ד, הוא 'סדור רבינו הזקן' שיצא לאור לפני שנים אחדות.⁶⁰ בברכת שהחיינו שבנטילת לולב (עמ' תעג) נקד לְזַמֵּן הַזֶּה, ובהערה שם (הערה 25), הביא המהדיר את הערתו של האדמו"ר האחרון, ר' מנחם מנדל שניאורסון ז"ל, בהגדה של פסח עם ליקוטי טעמים ומנהגים (בפיסקא 'קדש'): 'וכן הוא בסידור של"ה, רש"ל, מטה משה, מגן אברהם'.⁶¹ לצד הכרעה זו לניקוד ולהגייה בחיריק, ובעקבות הפוסקים הנזכרים, מעניינים ביותר הדברים שמביא המהדיר שם ממה שכתב ר' מנחם מנדל שניאורסון ב'אגרות קודש'⁶² כתשובה לשאלה שנשאל על הקושי הדקדוקי לכאורה שבהגייה זו:

ומה שמקשים מכללי הדקדוק וכותבם גם כן במכתבו, הנה בד"א [=במה דברים אמורים] שצריך להיות בפתח, כשמקצר ה"א הידיעה, אבל אם

60 סדור רבינו הזקן, מהדורת ל"י ראסקין, ניו יורק תשס"ד.

61 וראו גם ההערה הנכוחה המובאת שם מדברי האדמו"ר המעיר שהציון למהרש"ל שהובא ב'מגן אברהם' אינו אמור לגבי עניין זה של ניקוד אות השימוש אלא לגבי ההוראה האחרת, הקודמת, האמורה שם בדבר 'ובזמן הזה' בוי"ו.

62 חלק ח', עמ' שלג, וכן בחלק ט', עמ' צב.

תיבת זמן היא מלכתחילה בלא ה"א הידיעה הרי הלמ"ד יכול להיות בחיריק גם ע"פ דקדוק, אלא שבכ"ז [=שבכל זאת] הנני מחפש מקור על זה אף שלע"ע [=שלעת עתה] לא מצאתיו.

הנה כמעט הגיעו הדברים האלה אל אמיתו של דקדוק, היינו שמילת זמן בצירוף לזמן הזה אפשר לה שתהיה 'בלא ה"א הידיעה'. הגיעו ולא הגיעו, כיוון שחיפש ועדיין לא מצא 'מקור על זה'. ממה שהבאנו כאן מכתבי יד של ספרות התנאים נמצא לזה מקור ברור.

לסיכום, בשמונה מילים מסר לנו בעל 'מגן אברהם' שתי הוראות, ארבע מילים להוראה: 'בְּזִמְן הַזֶּה וְלֹא וּבְזִמְן; לְזִמְן הַזֶּה לְמִ"ד בְּחִירִיק'. הוראתו הראשונה מבית מדרשו של המהרש"ל יצאה, והיא באה לדחות קריאה המתבררת כקריאה מקורית ומושרשת. עלתה הוראה זו בידי מהרש"ל ונתקבלו דבריו כמעט תכף להשמעתם, והגרסה 'ובזמן הזה' נעלמה מסידורי התפילה האשכנזיים.

הוראתו השנייה של בעל 'מגן אברהם' לא עלתה בידו אלא למחצה לשליש ולרביע. לכתחילה נחלקו הסידורים בניקוד זה, יש שניקדו בפתח ויש שניקדו בחיריק, ואלו ואלו היה להם על מה שיסמוכו. סידורים מוגהים ומתוקנים שנדפסו החל מן המאה השבע-עשרה נקטו ברובם את הפתח שהוא דרך לשון המקרא, וכך גם בימינו – רוב הסידורים מנקדים בְּזִמְן/לְזִמְן הזה. לעומתם, יש גם בימינו סידורים המנקדים בְּזִמְן/לְזִמְן הזה, אלא שהם עושים כן מכוח ההוראה של בעל ההלכה שעליו הם סומכים, ומבלי דעת שבעל ההלכה סמך בזה על מי שגילה בדבריו שאין הוא בעל דקדוק כלל ומבלי דעת שדרך מקרה מעשה ניקודם זה הוא באמת על דרך דקדוקה של לשון חכמים, אותם חכמים שתיקנו ברכה זו וניסחיה.